

Elmélet és módszertan

TÓTH TIBOR

Föld és termelés

Agrártörténeti, agrárgazdaságtani munkák forgatója már-már frázisszerűnek tarthatja azok indító tételét: a mezőgazdaság legfontosabb termelőeszköze a föld. A frázis, a közhelyek természetének megfelelően tulajdonképpen igaz is. Túlzottan általános használata azonban képes olyan helyzetet teremteni, melyben a nem kevésbé fontos termelési feltételek, tényezők szerepe elmosódik, s melyben a termelés egész rendszerét csak a földellátottság, a földminőség, a földhasználat alakulása látszik kizárólag meghatározni. Pedig nem kevésbé trivialis: a technikai viszonyok, melyek csakugyan függvényei a földellátottság mikéntjének, bizonyos ponton, a fejlettség bizonyos szintjén ugyancsak visszahatnak a földhasználatra, sőt ennek formáit hosszabb távon is képesek meghatározni. A csak sorrendben, de nem fontosságban harmadik feltétel, a népesség pedig két szempontból is – munkaerőként és fogyasztóként is – meghatározza mind a földhasználat jellegét, mind a technikai ellátottság mértékének szintjét.

Úgy véljük, részletesebb bizonyítás nélkül is belátható tehát, hogy a mezőgazdasági termelés ilyen fiziokrata megközelítése szükségszerűen beszűkíti vizsgálatainkat, s eredményeink érvényességét is korlátozza. Mindezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mert az agrártörténeti vizsgálatok döntő része éppen a fenti túlhangsúlyozott rangsor tételezéséből indul ki. Tagadhatatlan, hogy jeles és alapvető tanulmányok láttak már napvilágot a termelés technikai kérdéseinek tárgykörében, még inkább a társadalmi feltételek leírása, tisztázása kapcsán, mégis úgy látjuk, hogy olyan munkák, melyek a három fő feltétel kölcsönhatásainak feltárására vállalkoztak volna, elenyészően kisszámúak. Hangsúlyozni szeretnénk a „kölcsönhatás” fogalmat, mivel nem az egyes tényezők egyenkénti, akár kapcsolatokat is feltáró leírását hiányoljuk: megjegyzésünk az együttesen működő funkcionális rendszer feltáratlanságára irányul.

Végző soron persze a föld léte kétségtelenül a mezőgazdasági termelés legfontosabb feltétele: egyrészt mert bizonyos mértékű termőképesség nélkül a társadalom számára is hasznos biológiai rendszerek nélküle nem alakulhatnak ki, másrészt pedig azért, mert maga a föld az, mely kiterjedtségénél, felszíni formáinál fogva fizikai értelmében is meghatározza a termelés, a gazdasági-társadalmi lét fenntartását. A föld jelentőségének ez a két oldala egymással sokszorosan összefügg. Számunkra ehelyütt a legfontosabb összefüggés a földrajzi helyzet és a föld termőképességének gazdasági kapcsolata lesz.

A föld megléte – vagyis a termelés fontos feltételének potenciális adottsága – nem okvetlenül jelent mezőgazdasági termelést is. A termelés folytatásával vagy felfüggesztésével összefüggő társadalmi döntés – mely a magántulajdon világában szükségszerűen egyéni döntések aggregátuma – hosszabb-rövidebb távon mindenekelőtt méreetszerűen is meghatározza azt a teret, melyet munka alá fog. Egy-egy terület népességének önellátási igényei, később a differenciálódó munkamegosztás által támasztott csereigények együttesen szabályozzák azt, hogy az adott technika mellett, az adott természetes termőképesség körülményei között a társadalom a rendelkezésre álló földből, mint feltételből mekkora hányadot szakít ki termelési tényezőként.

Elvileg nem lehet kétséges, hogy, ha a föld jótermő, kevesebb is elég belőle, ha rossz a minősége, már több kell azonos igények kielégítéséhez. Ha az igények nőnek, a földhasználatot a társadalomnak vagy eredményesebbé, vagy szélesebbé kell tennie. Történeti szempontból inkább az utóbbi volt az általánosabb eljárás, az előbbi tünik inkább „modernebb” megoldásnak.

Maradva a termelés térbeli szélesítésénél, látnunk kell, hogy ez a bővülési folyamat tulajdonképpen nem jelent mást, mint a termelési feltételek állandó ártérkékelésének folyamatát. Az „érték” fogalma kapcsán ehelyütt kell tennünk némi kitérőt.

Köztudomású, hogy értéke csak az áruknak van, mégpedig kettős. Az áruterméket – vagyis feltételezzük, hogy az áru nem más, mint bizonyos társadalmi viszonyokat kifejező termék – mindekenélőtt bizonyos használati érték jellemez, s a különféle használati értékek cseréje folytán kapnak ezen árutermékek csereértéket. Ez utóbbi viszonyított mértéke az elismerhető termelési ráfordítások függvénye. Mind a használati, mind pedig a csereérték magából az árutermék lényegéből fakad ugyan, az utóbbi – a csereérték – azonban ezen túl birtoklásának kizárólagosságától is függ.

Sajátságos e tekintetben a termőföld helyzete. Mint *Marx* is rámutatott, a föld, melynek használati értéke van, nem termék, hiszen létrejötté eredendően nem céltudatosan szervezett termelői folyamat eredménye. Hogy azonban mégis szó lehet a föld értékéről, áráról, az a birtoklással összefüggő kizárólagossággal, vagyis a tulajdonjoggal függ össze. Látnunk kell azonban, hogy a föld termőképesége egyre inkább nemcsak természetes adottság, hanem ennek fenntartása, esetleg növelése, ténylegesen befektetett munka eredménye is. Következésképpen a föld értéke, ára nemcsak monopolizáltságából fakadt, hanem következik abból is, hogy a termékenység, vagyis a használati érték egy része is ráfordítások eredményeként jön létre. Egy-egy terület népességének változása tehát befolyásolja a föld árának alakulását, de e tényezővel összefüggésben a földhasználat módosulása – a legelő szántóvá tétele, a szántó visszagyepesítése, az irtás stb. – is hasonló szerepet játszik. Ezeket az igények változásával összefüggő kultivációs módosulásokat hívhatjuk a föld közgazdasági újraértékelésének.

Az elmondottak után nem kíván különösebb indoklást az, ha a közgazdasági újraértékelés kapcsán hozott egyéni vagy társadalmi döntést általában a termelés gazdaságosságával hozzuk kapcsolatba. Ha a létrehozandó termékekre irányuló igény nagysága bármilyen termék eladását lehetővé teszi, vagy különösen jól megválasztott, akár relatíve magas ráfordítással jelentős piacépes árunövekedés érhető el, akkor az a termelés szélesedéséhez vezet. A termelő érdekeltté válik olyan területek művelése alá fogásában is, amelyeket korábban – alacsonyabb keresleti szint mellett – érdektelenül paragon hagyott. Következésképpen a termelői értékrendben a „jó” vagy a „rossz” föld fogalma bizonyos határok között a „gazdaságos” vagy „gazdaságtalan” fogalom szinonimája lesz. (Mindez persze elsősorban a mezőgazdasági termelés biológiai jellegénél fogva csak bizonyos határok között igaz.)

Az tehát, hogy bizonyos földterület milyen értékelést kap, egyrészt a termékekre irányuló piaci kereslet méretétől, másrészt a ráfordítások gazdaságosságától függ. Maga a gazdaságosság mértéke vagy hiánya ismét csak a piacon dől el. Vegyük most szemügyre azt, hogy a vásárló szempontjából mitől függ valamely áru ára?

A kínálat és kereslet aggregát szintjét mutató ár mindenekelőtt attól függ, hogy az áru használati értéke fontossá teszi-e annak monopolizálását. A kérdés az agrártermékek nagy részénél majdnem felesleges, miután ezek használati értéke a biológiai lét fenntartásának biztosítékát jelenti. Az e célra felhasznált áruk esetében a ráfordítások alakulása tulajdonképpen közömbös, mivel ezek piacépesége elsősorban használati értékük, anyagi minőségük következménye. Mind az ilyen alapfogyasztási, mind a választékbővítést szolgáló cikkek árát meghatározó fontos elem továbbá ezek tömege. A tőkés korszakban kialakuló kereskedelmi szervezetek manipulatív tevékenységétől eltekintve a mezőgazdasági áruk árának szezonális ingadozásai nagyon szorosan kapcsolódtak mindenkor ezen áruk megjelenésének tömegességéhez. A vásárló, a fogyasztó számára tehát döntő, hogy a piac kínálata minél tömegesebb és minél választékosabb legyen, mivel elvileg csak e feltételek mellett képezhető el a számára minél kedvezőbb árszínvonal létrejötte.

Bizonyos határig egybeesik ezzel a termelő érdeke is, hiszen a tömegesebb értékesítés nagyobb árbevételt jelent. Számára azonban az is kérdés, hogy vajon a termék létrehozásakor megelőlegezett ráfordításokat visszakapja-e az árbevételben, illetve mekkora az ő haszna a felhasznált előleg után. A számítás egyszerű: bizonyos termékért darabonként kapott árbevétel és az adott darab létrehozása költségének különbözete az ő haszna. A haszon nő, ha legalább úgy, vagy jobban nő az ár, mint a költség. Fogyasztói szempontból is kedvező piac esetén az ár lényegesen nem nőhet, tehát a költségeket kell csökkenteni. Ha tehát pótlólagos befektetéssel a termelő a költséget növeli, azt úgy próbálja megtervezni, hogy eredményként annyival több legyen a termék is, s hogy ezáltal az egységnyi

termékre jutó költség – a fajlagos önköltség – viszont csökkenjen. Világosan következik ebből, hogy depressziós viszonyok között a termelő költségeit csökkenteni, a létrehozott használati érték tömegét pedig növelni igyekeznek, hogy ezáltal, két oldalról is csökkentve a fajlagos önköltséget, lehetőleg biztosítsa a költség és ár közti hasznot jelentő rés változatlanosságát. A mezőgazdasági termelés olyan viszonyai között tehát, amikor vagy drágaság, vagy a technikai szint alacsonyága miatt a ráfordítások nem növelhetők, a gazdaságos termelés-bővítés általában a földhasználat kiszélesítését kívánja. (A 19. század folyamán pl. a termelésbővítés az adott technikai szinttel összefüggésben *általában* területbővítéssel járt együtt. Ez a „technikai kényszer” szolgált alapjául a majorság és a jobbágygazdaság közti, tulajdonjogi mezben megjelenő ellentéteknek.) Mindez ismét csak arra látszik utalni, hogy a föld a termelés tekintetében alapvető, de a gazdaságosság kérdését érintő vázlatos megjegyzésekből is kiderül, hogy indikatív szerepe mégiscsak a piacon gazdaságosnak elismert ráfordítások alakulásának van.

A rentabilitás és a földhasználat mikéntje közti összefüggések felderítésének legkézenfekvőbb módszereként a valamilyen mennyiség mutatóval jelölt eredeti és közgazdasági földminőség és a létrehozott termékmennyiség alakulása közti kölcsönhatások tisztázása kínálkozik. Következésképpen a földhasználat kapcsán olyan mutatókat kell számba vennünk, amelyek annak termőképességére vonatkoznak, hiszen a föld elsősorban e jellegénél fogva tagolódik be az agrártermelés rendszerébe. E minőségi jellemzők a föld tulajdonjogi természetű korlátozottságaival együtt tették a földet árúvá, s piacképessége feltételelesen használati értékének, ill. közgazdasági újraértékelésnek is függvénye. Az előbbi általában, az utóbbi konkrétan is mutatja, hogy a föld termőképességére mekkora gazdaságosan vagy akár gazdaságtalanul is kielégítendő társadalmi igény hárul. Ennek az általánosan elfogadott elméleti konstrukciónak a következménye az, hogy egyéb feltételeken túl a mezőgazdaság teljesítőképességét a föld használati értéke és újraértékelése, vagyis a föld minősége is meghatározza. Használati értékmutatóként – a vonatkozó viták ellenére is – alkalmazható a kataszteri tiszta jövedelem, újraértékelési mutatóként pedig az összes mezőgazdasági területen belül a szántó nagysága. A következő kérdés az, hogy milyen mutatóval minősítsük a mezőgazdaság teljesítőképességét.

E tekintetben meglehetősen sok választási lehetőségünk adódhat – látszólag. Számításba vehetnénk bizonyos tisztajövedelmi mutatót, ezáltal egyes vagy az összes gazdaság gazdaságos működését láthatnánk, de – amint korábban utaltunk rá – egyrészt a piaci forgalom szükségletei, másrészt a vállalatok gazdaságos működéséhez fűződő érdekek nem okvetlenül esnek egybe. Különösen a korábbi időszakokra vonatkozóan, ismét csak vállalati szinten, nézhetnénk a bevételek-kiadások különbségét (a vállalati piaci magatartás mutatója), vagy összegét (a vállalati piacképesség aggregát indexe), de ez esetben sem lépnénk túl a vállalati határokat, bármilyen széles körű adatbázis felhasználása ellenére sem. Nekünk ezúttal olyan mutató kell, melynek alakulása leginkább tükrözi a teljesítőképességet, tehát a mezőgazdaság belső fogyasztásának és létrehozott termékei piaci hányadának összegét, vagyis a bruttóterméket.

Látnunk kell azonban, hogy a bruttótermék fogalma, számbavétele a tőkés fejlődés időszakában vált általánossá, a megelőző korszakra vonatkozóan e fogalmat csak kiegészítő mutatóval használhatjuk. Ha feltételezzük azt, hogy a piacon megjelenő árú *általában* a termelőágazat belső szükségleteinek teljes kielégítésén felül maradó termékmennyiséggel azonos – vagyis az esetenként előforduló kommercializálódási kényszer tendenciaszerű érvényesülését kizárjuk –, akkor úgy mondhatjuk, hogy az árukészlet ingadozása bizonyos határok között a bruttótermék ingadozását is jelzi. (A kettő persze nem lehet azonos, mert némánk szerint elvileg elképzelhető csak az ágazat teljes ellátottságáig terjedő termelés is. Elvileg, hangsúlyozzuk, mert a piaci kapcsolatok kiépülésének kényszerelemei – adót kell fizetni, vásárolni kell ezt-azt, s ehhez szükséges a piacon megszerezhető pénz – kialakíthatják a kommercializálódási kényszert is, Csajanov kifejezésével: a monetarizálódást.)

Az tehát a lényeg, hogy a földre vonatkozó fenti mutatóink, mint egyik jelenségtömeg, szembeállítható a bruttó termékkel vagy (piaci áruhányaddal), mint a teljesítőképességet jelző másik jelenséghalmazzal. Ahogy azonban a bruttó termék mellé azzal nagyjából azonos jellegű mutatóként fel kellett vennünk az áruhányadot, éppen úgy a földmutatók – különösen a használati érték mutató – esetében is gondot okoz az 1848 előtti statisztikai bázis eltérő jellege: a kataszteri tiszta jövedelem használatára csak 1848 után került sor. Egy olyan aggregát mutató azonban, amely a földhasználat szerkezetét (potenciálisan a művelést), valamint az egy főre jutó földterületet mutatja, közel hasonló azzal, amit időben későbbi jellemzőink jeleznek. A művelési szerkezet a szántó arányait is tartalmazza,

az egy főre vetített ráta pedig már a lehetséges ráfordításokat is jelzi, ami viszont általános feltételezés szerint 1848 előtt függött egy adott terület használati és helyzeti értékétől.

Az előjáróban leírtak alapján tehát a kérdés most már az, milyen valószínűségi kapcsolatok fedezhetők fel a föld adta lehetőségek és az adott földön folyó mezőgazdasági termelés teljesítőképessége között. Munkánkat azzal kezdtük, hogy kiindulásként feltételelesen elfogadtuk a tudományos közhelyet; a mezőgazdaság legfontosabb termelőeszköze a föld. Ha ez igaz, akkor a termőképesség tendenciájának alakulásával nagyjából azonos módon kell alakulnia a termékkihozatalnak is.

Regressziós számításaink alapját három különböző célú vizsgálat között végeredményei alkotják. Az első az 1828-as számítás, a második az 1930-as évek számtartási statisztikáit, a harmadik pedig az 1962-es mezőgazdasági számítását dolgozta fel. A számba vett források eltérő jellege ellenére is sikerült összevethető paramétereket kapnunk. Az 1828-as feldolgozás ugyanis a művelési szerkezetet, illetve az egy főre jutó föld nagyságát vetette össze a termék áruhányadának nagyságával, következésképpen a kapott mutató tartalmában megfelelt az 1930-as évekre és 1962-re vonatkozóan elvégzett, a föld-minőséget a bruttó termék alakulásával összevető számítások eredményeinek tartalmával.

Már jeleztünk fentebb egy olyan mozzanatot, jelesül a gazdaságosság kérdését, melynek figyelembe vétele mellett a két együtt vizsgált tényezőcsoport között nagyon szoros kapcsolatot nem várhatunk. Mindez abból a trivialisból következik, hogy a termékkihozatal nagysága nemcsak a föld minőségétől, hanem az adott föld megmunkálásától, vagyis a ráfordítások mennyiségétől és minőségétől is függ. Az eredményként kapott korrelációs érték használatánál ezt a tényezőt is tekintetbe kell vennünk. Mindennek azonban elvi következménye is van. Ha ugyanis a termékkihozatal és a föld-minőség közti teljesen szoros kapcsolat létrejöttét az egyéb ráfordítások szerepe korlátozza, akkor az egyéb ráfordítások (munkaerő, agrotechnika) növelése a korábban feltételezett kapcsolatot úgyszólván „el is tüntetheti”. Következésképpen a technikai feltételek javulása a föld és termékkihozatal feltételezett kapcsolatait egyértelműen gyöngíti.

Két feltételezésünk lehet tehát: 1. a föld a mezőgazdasági termelés legfontosabb feltétele, s e fontosság történetileg inkább visszafelé haladva egyre nyilvánvalóbb; 2. egyéb ráfordítások növekedése, vagyis a termelési színvonal emelkedése e feltételezettség fokozatos gyengüléséhez vezet. Lássuk most korrelációs együtthatóinkat!

Felsorolászerűen leírva: az 1828-ra vonatkozó vizsgálat a földterület megoszlása, az egy főre jutó földrészesedés, illetve a vizsgált piackörzetek agrártermelésének struktúrája, piaci meghatározó szerepe között a további vizsgálatok szempontjából irreleváns együttható-értékeket regisztrált. Az 1930-as évekre vonatkozó vizsgálat az alábbi eredményeket hozta.

	Gazdaságcsoportok	Kataszteri tj.	Szántó ágarány
		Nyershozam	
Dunántúl	0– 100 kh.	0,12	0,06
	100–1000 kh.	0,48	0,39
	1000– kh.	0,28	0,40
Alföld	0– 100 kh.	0,11	0,30
	100–1000 kh.	0,37	0,38
	1000– kh.	0,55	0,57

A harmadik számításba vett vizsgálat pedig az 1960-as évek első felére országosan 0,79-os erősségű együtthatót számított a talajminőség (használati érték) és az 1 kat. holdon létrehozott növénytermesztési termelési érték között. Egy későbbi elemzés pedig 1972-re vonatkozóan a föld-minőség és a gazdálkodás színvonala (bruttótermék) között 0,13-os kapcsolatot regisztrált.

Ha az 1930-as évekre vonatkozó adatokból átlagot képzünk, úgy mondhatnánk, hogy akkor tehát közepes volt a kapcsolat. 1828-ban tehát a kapcsolat elhanyagolható volt, 1930-as években közepes, az 1960-as évek elején erős, 1972-ben pedig ismét elhanyagolható. Képszerűen úgy mondhatnánk, hogy a négy mennyiség egy torz paraboloid kúpot mutat, melynek emelkedő része időben

elnyújtott (1828–1960), az eső része pedig egy évtized meredek zuhanását jelzi. (Munkánk történeti jellege miatt a részletezés helyett csak nyomatékosan felhívjuk a figyelmet a tendencia két része közti hallatlanul nagy időtartambeli különbségre.)

Az elméletileg felrajzolt görbe csakugyan arra látszik utalni, mintha a technikai tényezők súlyának növekedése a föld szerepének csökkenéséhez vezetne. Az 1930-as évekre vonatkozó szélesebb adatok azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy a summás megfogalmazással vigyáznunk kell.

A hosszú távú jelenség értelmezését – úgy véljük – megkönnyíthetjük akkor, ha csak az 1930-as évekre vonatkozó korrelációs értékeket vesszük vizsgálat alá. Eljárásunk abból a megfontolásból fakad, hogy a nem szignifikáns összefüggések vagy éppen a kapcsolatok hiánya *nagyjából* azonos gazdasági körülményekkel, adottságokkal függ össze. Így közelítve a hosszú távú folyamathoz, úgy véljük, hogy a föld és a teljesítőképesség közti hiányzó vagy alacsony kapcsolat az 1930-as évek kisüzeméinél fellelhető viszonyokkal *nagyjából* hasonló helyzetben alakult ki, a közepes vagy erősebb kapcsolatok pedig ugyanezen időszak nagyüzemeivel analóg viszonyokból következnek. Magyarazatot valószínű az eltérő vállalati méretektől függően eltérő üzemi körülmények feltárásától várhatunk.

Általában elfogadható az az álláspont, mely szerint a kisüzemeket, adott esetben főként a parasztgazdaságokat az élőmunkaerő döntő szerepe jellemzi, a nagyüzemekben viszont e tényező súlya valamivel kisebb. Ezzel *nagyjából* harmonikus a technikai ellátottság tömege és szintje, elnagyoltan úgy mondhatnánk, hogy minél nagyobb az élőmunka szerepe, annál kisebb a technikáé és viszont. Maradva most már a kisüzemek (parasztgazdaságok) körében, úgy mondhatjuk tehát, hogy a földhasználat lehetőségei és formái, valamint a rendelkezésre álló népesség együttesen befolyásolja a felhalmozott technikát. A föld nagysága a tulajdonviszonyok miatt nem nagyon volt növelhető, a népesség adott volt, s a relatíve fejletlen ipar, az 1920 után visszavonuló kivándorlás ezt a népességet jelentősen helyhez is kötötte. A technikai viszonyok tehát – kényszerű szükségből – „igazodtak” az egyéb merev feltételekhez, kénytelenek voltak rugalmasan viselkedni.

Ez a rugalmasság 1828 táján némileg hasonló, de eltérő okokból szintén fennállt. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy ekkor még a majorságokon folyó termelés sem volt nagyüzemi jellegű. A robotosok munkájának, munkaeszközeinek nagy jelentősége a majorsági árutermelésben, a majoroknak a jobbágygazdaságokkal nagymértékben azonos technológiai szintje tulajdonképpen az egész egykorú mezőgazdaságot – mai fogalmainkkal – kisüzemi jellegűvé tették. Ekkor is fennálltak tehát ama feltételek, melyekre előbb utaltunk, ráadásul a mezőgazdasági eszközállomány is erősen a gyártás helyéhez kötődött, tájjellegű lett. Szükségképpen igazodtak az előállított eszközök konstrukciói, technikai tulajdonságai a termelés táji adottságaihoz. A néprajzosok, agrártörténészek az elmondható, hogy hányféle tájjellegű ekét, talajmunkálót, kézi eszközt hozott létre az iparszerű eszközgyártás megindulását megelőző, a táji adottságokat számba vevő agrár-termelés. Mindez pedig az jelenti, hogy az 1828 körüli időben a kisüzemi technika önmagából következő rugalmassága tovább fokozódott azáltal, hogy a termelés területi szakosodásával egyidejűleg a technológiai eszközfeltételei is közel hasonló méretben szakosodtak. Nézzük most meg az 1930-as évek nagyüzemeinek helyzetét!

Általában úgy fogalmazhatunk, hogy a nagyüzemmé válás feltételei akkor teremthetőek meg, amikor bizonyos termelési ágazatok koncentrálhatóságának technikai és gazdasági lehetőségei létrejöttek. A nagyüzemmé válás – a nagyüzem, mint a fentiekből kiderül, nem okvetlenül ugyanazt jelenti, mint a nagybirtok – tehát bizonyos technikai színvonal függvénye, s ez pedig gyakorlatilag az ipari eredetű termelőeszköz-előállítás megteremtődésével, méretével áll kapcsolatban. A nagyobb szériában megjelenő, termelékenyebb eszközök elterjedésének az adott szempontból két fontos következménye lett. Egyrészt a szükségszerű uniformizálás megszüntette az eszközök kultúra táji specializálódását (eszközváltás). Ahol ez bekövetkezett, ott szükségszerűen „hatályukat veszítették” azok a hagyományosnak nevezhető termelési tapasztalatok is, melyek az adott táj és az ahhoz simuló eszközkészlet együttes feltételei között létrejöttek, s a termelés fontos elemét képezték. Minél nagyobb szerepet kapott az új eszközállomány, annál inkább csökkent a hagyományos tapasztalatok értéke, s minél hagyományörzőbb volt a technika, annál inkább maradt meg a tradicionális szemléleti elemek jelentősége. A nagyüzemek gyorsabb eszközváltása szükségszerűen a termelés bizonyos, mind ez ideig inkább periférikus jelentőségű feltételeinek gyorsabb előtérbe kerüléséhez vezetett, s ennek következtében a mindenhez értő földműves helyére lassan-lassan egy-egy munkafolyamatban speciálisan is jártasabb nagyüzemi munkás állt. (Itt jegyezzük meg azt, hogy azokban a mezőgazdasági ágakban, amelyekben már korábban is létrejöttek bizonyos koncentrációk, már a tőkés fejlődés

megindulása előtt is kialakult a specializáció. A tájjellegű szőlőtermesztés, vagy bizonyos területek kiemelt jelentőségű állattartása – példák szaporíthatók –, feltétlenül hozzájárultak a specializációhoz. A termelési s ezen át a foglalkoztatási specializáció tehát akár a területi, akár a társadalmi munkamegosztás szempontjait nézzük, a társadalmi termelés bármely rendszerében szükségszerűen létrejöhet, illetve létrejött nem egyik vagy másik társadalmi-termelési rendszer függvénye.)

Ez a lassan, tendenciaszerűen érvényesülő folyamat, melyben a technikai viszonyok a termelés humán elemeit a maguk képére kezdték átformálni, a földhasználat átalakulásában is jelentkezett. A fokozatosan – bár szükségesnél jóval lassabban – előrehaladó technikai fejlődés a földhasználatot szabályosan kettéosztotta. Azok a földek, melyek helyzetüknél, nagyságuknál, minőségüknél fogva alkalmasak voltak a nagyüzemi művelésre, nagyüzemi földek lettek, amelyek pedig nem, azok különféle, a tulajdonjogot általában nem érintő formában kisbérletként, haszonbérletként, részes bérletként, illetményföldként stb. kisüzemi használatba kerültek. A technikai viszonyok módosulásának második következményeként a korábban látott szerepek felcserélődtek, a rugalmas technikai elem oly mértékben megmerevedett, hogy képessé vált a földhasználat és az élőmunka jelentőségének maga alá rendelésére.

A kisüzemekben tehát a technikai viszonyok alárendelődnek a lehetséges földhasználat és az adott népesség munkaerőkinálatának, a nagyüzemekben viszont a technikai viszonyok meghatározzák a szükséges földhasználatot és élőmunka-felhasználást. A kisüzemi technika tehát az 1930-as években adekvát volt az egyéb tényezőkkel, a nagyüzemeket pedig az indadekvátság jellemezte. Ha már az uniformizált eszközgyártás nem volt képes igazodni a táji specifikumhoz, s ezzel egyfajta egyensúlyi állapotot létrehozni, szükségképpen a föld minősége fejezte ki ezt a specializálódást, és a termelés teljesítőképessége szükségképpen került a földminőséggel s használati viszonyaival összefüggésbe.

A kisüzemi (paraszti) gazdaság a maga önellátó jellegével összefüggésben évszázadokon át létrehozott olyan – hangsúlyozzuk a kizárólagosságot – *technikai* egyensúlyt, melyet a lejártszódó eszközváltások sem tudtak jelentősen megbolygatni. Ez a technikai jellegű egyensúly – úgy véljük – az önellátás döntő szerepétől függött, s ebből következően *ezt a ekvilibriumot az agrárfejlődés korszakváltásaitól függetlenül megmaradó egyik döntő elemének tarthatjuk.* A technikai feltételek prioritásának egyértelművé válása, vagyis a termelés funkcionális struktúrájának gyökeres módosulása szükségképpen nem ebből az ekvilibriumból nőtt ki, jöllehet, erre kétségtelenül ráépült. *Az önellátó termelésből fakadó egyensúlyi viszonyok változatlan fennmaradása mellett, azzal párhuzamosan jött létre az az új koncentráció, melynek létfeltétele a piac működése, a szektoron kívüli eszközelőállítása, s kerete pedig a nagyüzem.* Ez a típus tehát nem a termelés belső törvényszerűségeinek funkcionális eredményeként, hanem külső, ún. ágazatidegen hatások következményeként jött létre. Ez az eredendő különbség az oka annak, hogy a típusok hosszútávú egymás mellett élése a társadalom felépítmenyi elemeinek változásai ellenére is biztosított. E tekintetben az agrárfejlődés a döntően önellátó és a döntően piacra termelő ágazati rendszerbe bekapcsolódó üzemi típusokra, illetve történeti korszakokra tűnik feloszthatónak.

Következik a fentiekből, hogy a föld előbbi értelemben használt s nagyüzemekre jellemző meghatározó szerepét elsősorban a nagyüzemi gazdálkodás és a háttéréül szolgáló eszközgyártás fejletlenségével hozhatjuk kapcsolatba. A múlt századfordulón kibontakozó nagyüzemi fejlődés ismert okokból és módon 1945-ben megtört, elhalasztódott. Ahogy e fejlődés kezdeteire az 1930-as években, éppen úgy tehát az 1960-as években is – tehát a nagyüzemesítés lezáródásával – a föld meghatározó szerepe lett a jellemző. Az 1960-as évek magasabb korreláció-értékét mi az ipari eszközgyártás ciklusainak a felszabadulás előttinél sokkal magasabb szintjével hozzuk összefüggésben. Pusztán a gondolatmenet lezárása érdekében írjuk ide, a szoros összefüggések 1972-re bekövetkező felszámolódása arra utal, hogy a nagyüzemi fejlődésben is létrejöhet a korábban leírt ekvilibrium, s ez valószínű csak a minél tömegesebb és diverzifikáltabb eszközgyártás függvénye lehet.

A felvázolt problémának a fent írtak természetesen csak egyik oldalát jelentik. A teljesítőképesség – mint már tudjuk – a piacon is értékén mérlegelődik, pénzben fejeződik ki. Hogy tehát a föld és termelés közti összefüggés hogyan alakul, nyilván függ az áruk mennyiségétől, az elért ártól, vagy más oldalról attól, hogy egy gazdaság mennyire önellátó, vagy mennyire nem az. Ha ezt is számba vennénk, a leírt képünk valamelyest igen, de döntően nem módosulna, mivel – már ezt is tudjuk – az áru tömege jelentős mértékben utal a teljesítőképességre, az ár pedig leghalmozottabban összefügg az áruk tömegével.

Mindezek után adjuk meg a választ, a kiinduló kérdésünkre! Arra az eredményre jutottunk tehát, hogy a földnek mint termelési tényezőnek a teljesítőképességet illető meghatározó szerepe a termelés folyamatában attól függ, milyen mértékű a technikai, funkcionális egyensúly. Az egyensúlynak két lehetséges változatát láttuk. Az egyik a kisüzemi, önellátó jellegű volt, s ez esetben a technika alárendelődése biztosítja a kiegyenlítettséget. Ez a típus döntően a feudális korban alakult ki, s hogy léte mennyire nem tulajdonhoz vagy társadalmi felépítményekhez kötött, mutatja az, hogy a tulajdonviszonyok vagy a felépítmények változásai csak módosítani tudták e konstrukciót, de megváltoztatni nem. A másik típus a nagyüzemekre jellemző, s meghatározója a technikai viszonyok átmeneti „merevsége”, alárendelő szerepe. Több jel utal azonban arra, hogy a fejlődés történetileg itt is az ekvilibrium létrejöttének irányába mutat. Mivel azonban ennek feltétele nem magából az ágazat belső lényegéből, hanem a rajta kívül álló, ipari háttértől függ, egyelőre az egyensúly időtartama, módosulási ciklusai nehezen beláthatóak. Legfeljebb csak sejthető az, hogy a hosszútávú tendenciától való eltérés, tehát a föld meghatározó szerepének időnkénti előtérbe kerülése időleges, rövidtávú jelenségként következik be, s megjelenése egy-egy új beruházási ciklus kezdetét jelzi.

IRODALOM

1. *Bácskai Vera–Nagy Lajos*: Matematikai módszerek alkalmazási lehetőségei a történettudományban. (A faktoranalízis alkalmazása Magyarország 19. századeleji piacközpontjainak vizsgálatánál.) Történelmi Szemle, 1979. 2. sz.
2. *Bernát Tivadar–Enyedi György*: A mezőgazdaság területi fejlődésének fő jellemzői. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Intézeti munkajelentések, 3. füzet, Bp., 1968.
3. *Bernát Tivadar–Enyedi György*: A magyar mezőgazdaság területi problémái. (Termelési körzetek és területfejlesztés.) Bp., 1977.
4. Az élelmiszergazdaság területi modellezésének eredményei. Területfejlesztési Közlemények, 1979. 7. sz.
5. Mezőgazdaságunk üzemi eredményei 1931–1936. Bp., 1938.
6. *Mordecai, Ezekiel–Fot, A. Karl*: Korreláció- és regresszió-analízis. (Lineáris és nem lineáris módszerek.) Bp., 1970.
7. *Tóth Tibor*: A mezőgazdasági termelési feltételek arányosságának kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1980. 1. sz.
8. Landreform, defects in agrarian Structures as Obstacles to Economic Development. United Nations Department of Economic Affairs. 1951.
9. *Tschajanov, A.*: Die Lehre der Bäuerlichen Wirtschaft (versuch einer Theorie der Familien–Wirtschaft im Landbau.) Berlin, 1923.